

УДК 141

ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК ФІЛОСОФІЇ РИНКОВИХ ВІДНОСИН НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: ДО ІСТОРІЇ ПРОБЛЕМИ

Роман Олексенко

*Таврійський державний агротехнологічний університет,
кафедра суспільно-гуманітарних наук
просп. Б. Хмельницького, 18, 72300, м. Мелітополь, Україна*

У статті проаналізовано історичні закономірності й особливості становлення філософії ринкових відносин на території сучасної України. Зокрема, досліджено історію розвитку українського суспільства – філософію господарства Київської Русі та козацької держави. Виявлено причини знищення ринкових підвалин економічного життя народу та утвердження командно-адміністративної економіки.

Структурні зміни, які відбуваються в національній економіці, не дають суттєвих результатів. Національна валюта девальвує порівняно зі світовими валютами. Економіка країни потребує оздоровлення та ефективних реформ.

Ключові слова: філософія ринкових відносин, держава, суспільство, ремесло, господарство, ринкова економіка.

Постановка проблеми. Сьогодні вкрай необхідно дослідити та пояснити процеси становлення філософії ринкових відносин на території сучасної України. Дослідити історіософський аспект розвитку ринкового господарства, виявити протиріччя та шляхи виходу із кризи. Це і становить інтерес для наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історико-економічні, політичні, економіко-правові та інші аспекти становлення ринкових відносин на території сучасної України досить виразно проявляються у працях сучасних українських учених, серед вітчизняних варто виділити таких: В. Андрущенко, В. Вашкевич, В. Воронкова, В. Кремень, Е. Лібанова, В. Ткаченко, О. Ситник, З. Самчук, В. Смолій, А. Чабан, А. Чухно та інші.

Метою статті виступає аналіз протиріч становлення філософії ринкових відносин на території сучасної України.

Методи дослідження. Методологічна основа дослідження визначається підходом, який базується на принципах об'єктивності й цілісності, а також на комплексі загальнофілософських, історичних, загальнонаукових і спеціальних методів дослідження, що дало змогу забезпечити обґрунтованість і достовірність наукових результатів.

Виклад основного матеріалу. Процес, який розпочався після визвольної війни, вирізнявся поступовим обмеженням прав козаків на землю та їх знеземленням. Козацькі та селянські землеволодіння розмежовувалися. Старшина, використовуючи місцеву та царську адміністрацію, відмовлялася визнавати право козаків і селян вільно розпоряджатися землею, скуповувала її, відбирала за борги [7, с. 378].

Загалом же, за зазначений період історії економічного життя України відбувалися певні зрушення. Розширилися посівні площі, зросло значення зернового господарства, поглибилася спеціалізація окремих районів, великого значення набула племінна та селекційна робота. Садівництво, сільськогосподарські промисли мали допоміжне значення. Характерною рисою господарства магнатів Західної та Правобережної України, козацької

старшини було підприємництво, використання найманої праці. Товарно-грошові відносини сприяли майновій диференціації селянства та козаків. Заможні зміцнювали зв'язки з ринком завдяки продажу продукції свого господарства, промисловій і торговельній діяльності, застосовували працю наймитів. Мало- та безземельні селяни формували ринок праці. Внаслідок технічного прогресу міське ремесло вдосконалювалося, з'явилися нові галузі виробництва. У першій половині XVII ст. у містах України налічувалося понад 270 ремісничих спеціальностей. У кінці XVIII ст. кількість ремісничих спеціальностей зросла до 300. Окремі міста стали центрами ремісничого навчання. Для захисту своїх економічних інтересів міські ремісники об'єднувалися в ремісничі цехи, очолювані цехмістрами. Як і в західноєвропейських містах, у цехах існувала жорстка регламентація, що давало можливість уникнути конкуренції всередині цеху. Позацехових ремісників називали партачами, вони були позбавлені права працювати в місті та виставляти свою продукцію на продаж у межах міста. Спочатку цехова організація поширилася на Галичині, а наприкінці XV – на початку XVI ст. – в інших регіонах України – на Волині та Київщині [14, с. 34].

Найпоширенішими міськими ремеслами були кравецтво, шевство, ткацтво, сукноробство, ковальство, зброярство, ювелірна справа, бондарство, гончарство, кушнірство, цегельництво, теслярство, виробництво пороху, суднобудування. В окрему галузь виділилося виготовлення продуктів харчування та напоїв. Існували численні загоны фірманів і сплавщиків, які перевозили товари гужовим і водним транспортом. Розвиток ремесла в Україні сприяв зростанню старих і виникненню нових міст. У середині XVI ст. вони стали важливими господарськими, політичними та культурними центрами. Розвиток дрібного виробництва в містах і селах сприяв виникненню мануфактур. Початок мануфактурного періоду в Україні в історико-економічній літературі датується по-різному: від XVI ст. до другої половини XVIII ст. У XVII ст. мануфактурне виробництво відіграло значну роль у Лівобережній Україні та Слобожанщині. У 20-х роках XVIII ст. на цих землях під впливом перетворень Петра I почалося будівництво великих централізованих мануфактур. У Західній і Правобережній Україні вони створювалися в 70-х роках XVIII ст. [7, с. 412].

Велике значення мало те, що в XVI – першій половині XVII ст. власниками промислів були представники всіх прошарків населення України (купці, шляхта, міщани, козаки, селяни). Найбільшими в економічному та воєнно-стратегічному планах промислами володіла держава. Це зумовило широке використання найманої праці. Однак в умовах фільварково-панщинної системи шляхта почала запроваджувати мануфактурне виробництво, використовуючи не лише найману, але й кріпацьку працю. Отже, в Україні виникали як капіталістичні, так і кріпосні та змішані мануфактури. Технічною передумовою для зародження мануфактур в Україні було широке використання водяного колеса, що знаменувало перехід від дрібного ручного виробництва до механізованого [11, с. 71].

Поворотним у розвитку господарства Запорозької Січі став 1734 рік – рік виходу запорожців із підданства Кримського ханства, повернення в Україну та заснування Нової Січі. Почався перехід від епізодичних промислів до регулярного господарювання, від натурального господарства – до товарного. У них не було кріпацтва, що панувало тоді майже у всій Російській імперії, а виробництво ґрунтувалося на власній і найманій праці. Тому індивідуальний сектор запорозької економіки сукупно можна охарактеризувати як самозабезпечувану економіку прожиткового мінімуму, коли будь-яка особиста діяльність доповнювалася господарюванням на землі.

Такий патріархально-парцелярний тип сільської економіки був досить демократичним, але внутрішньо нестійким. Йому загрожували економічні закони вимираючого феодалізму та висхідного індустріального суспільства. У Вольностях Війська Запорозького

відбувався безповоротний процес перетворення загальнокозачої власності, що перебувала у спільному нероздільному користуванні всього війська, на приватну власність [7, с. 457].

З руйнуванням Січі, скасуванням гетьманства, запровадженням губернського устрою було обмежено національну та культурну самостійність України. Розпочався процес приєднання українських земель до Російської імперії та Польської держави, що призвело до національної, релігійної, економічної та соціальної залежності України від інших держав [6, с. 27].

Промисловий переворот поклав початок епосу індустріалізації. Його перший етап проходив у 20–40-х роках XIX ст. Незважаючи на панування кріпосництва в аграрній сфері в першій третині XIX ст., мануфактурне виробництво досягло значних успіхів. Почали використовуватися механічні робочі машини, зріс інтерес поміщиків, купців до збільшення обсягів виробництва. Промисловий переворот в Україні почався у харчовій галузі. Зростаюча потреба в машинах і механізмах зумовила появу машинобудівних заводів. Промислове виробництво базувалося переважно на примусовій кріпосній праці. Другий етап промислового перевороту відбувався після ліквідації кріпосного права. У 60–80-х роках XIX ст. фабрики і заводи поступово витісняють мануфактурне виробництво [11, с. 72].

Науковці, які досліджують історичні передумови розвитку ринкової економіки України, визначають, що Україна ніколи не мала високорозвинених товарно-грошових відносин. Становлення їх, по суті, розпочалося після скасування кріпацтва у 1861 р. і відбувалося на фоні значних феодальних пережитків. Великим було втручання держави в економіку [15, с. 158]. Після 1917 р. впродовж майже 70 років країна йшла шляхом розвитку економіки, який ігнорував ринок, вважаючи його рудиментом, що має віджити у всьому світі. Повна втрата економічної та політичної незалежності України розпочалась у 1918 р. У цей період у Радянській Росії відбувається перехід до формування соціалізму швидкими темпами політики воєнного комунізму. Його основними принципами та цілями були такі: повна націоналізація виробництва; зрівняння усього населення країни в доходах і загальне нівелювання народу; формування системи свідомого регулювання економічних процесів, щоб забезпечити стале економічне зростання; усунення ринку та конкуренції, повернення до бартерних відносин; тотальне одержавлення власності; перехід до продрозкладки в сільському господарстві; централізована координація ресурсів, що мало сприяти їхньому раціональнішому використанню й розподілу тощо [6, с. 31].

Як результат – створено суспільство з низькою ефективністю виробництва та відсталим рівнем життя людей, загальним одержавленням і монополізованою, негнучкою економікою, підпорядкуванням особистих і колективних інтересів відомчим, відсутністю демократичних інституцій. Це сприяло проведенню політики автаркії, тобто економічного відособлення від світового ринку. Саме тому Україна не посідає відповідного місця у міжнародному поділі праці, в зовнішньоекономічних зв'язках. У нас була відсутня визначальна ринкова інституція – економічна самостійність господарюючих суб'єктів. Саме вона гарантує незалежність суб'єктів ринкової економіки, їхню економічну відповідальність, без чого ринку бути не може. Більшість підприємств України належали державі, управлялись її органами, що зумовлювало високий ступінь монополізму [15, с. 158].

Із надбанням незалежності перед Україною постала низка нагальних для вирішення питань, серед яких головне – формування національної ринкової економіки. Тому необхідно, перш за все, визначити внутрішні та зовнішні економічні, політичні та соціокультурні передумови становлення ринкової економіки в період утвердження України як незалежної держави. Для розуміння проблем, з якими стикнулася незалежна Україна, треба враховувати те, що командно-адміністративний устрій, в рамках якого ще недавно функціо-

нувала економіка України, належить до наймонополізованішої системи світу. На початку 90-х років у колишньому СРСР тільки на одному підприємстві або об'єднанні випускалося 1800 найменувань продукції. Понад 1100 підприємств були абсолютними монополістами у виробництві певних видів продукції. Така монополістична організація виробництва стала потужним чинником, що й до сьогодні гальмує ринкову трансформацію України та її інтеграцію в глобальну економіку.

Тобто нездатність командно-адміністративної системи забезпечувати економічний розвиток і постійне зростання добробуту населення в умовах науково-технічного прогресу викликали необхідність здійснення суспільних перетворень, заміни її ринковою економікою, в умовах якої розвиваються всі країни. Ринкова економіка – це економічна система, в якій рішення стосовно розподілу ресурсів і виробництва приймаються на основі цін, що виникають внаслідок добровільного обміну між виробниками, споживачами, робітниками і засновниками чинників виробництва. Рішення, які приймаються в такій економічній системі, є децентралізованими, тобто здебільшого вони приймаються не центральними плануючими органами, а незалежними групами й індивідуумами [5, с. 12].

На жаль, й до сьогодні в Україні не сформована система ринкової економіки. Майже всі представники МВФ, відвідавши Україну, підкреслюють, що вона, розпочавши реформи в економіці, залишила «чорну зону» командної економіки, але так і не вступила в «білу зону» ринкової, а перебуває в «сірій зоні» і може «застрягти» в ній надовго. Щоправда, вони замовчують те, що Україна потрапила в цю зону за активної участі експертів МВФ і теоретиків карикатурного монетаризму [8].

Замість копіювання чужих моделей Україна має визначитись із власною моделлю ринкової економіки, яка відповідала б особливостям і специфіці її умов. Як зазначають фахівці, у принципі цей вибір необхідно зробити між двома найбільш загальними моделями ринкової економіки – ліберальною чи регульованою. Перша передбачає створення самокерованого, нерегульованого ринку епохи первісного нагромадження капіталу, за якого держава відсторонюється від управління економікою та від проблем соціального захисту населення. Друга спрямована на формування соціально-орієнтованого регульованого ринку, який передбачає наявність ефективного державного сектору, державного регулювання економіки та проведення політики соціального захисту населення від можливих негативних наслідків переходу до ринкової економіки.

Основними передумовами переходу до ринкової економіки є роздержавлення і приватизація, створення приватної власності на економічні ресурси; свобода підприємництва і вибору; створення розвиненої грошово-кредитної системи; формування досить ємного ринку товарів і послуг. У національній економіці України впродовж останніх років відбуваються структурні зрушення, спрямовані на оптимізацію основних економічних пропорцій і формування оптимальної моделі національного ринку та національної економічної системи. Проте структурні зміни не забезпечують результативного нарощування економічного потенціалу країни, формування сучасної соціально-орієнтованої економічної системи та зростання її міжнародної конкурентоспроможності [12, с. 166].

Перехід до ринкової економіки – не разовий стрибок, а поступовий, еволюційний процес глибоких перетворень чинної економічної системи за регулювальної діяльності держави, що обов'язково має передбачати їхню етапність. Саме це засвідчує світовий досвід, який не було враховано під час проведення реформ. Проведення ефективних ринкових реформ передбачає не «шокову» ліквідацію чинної економічної системи, а трансформацію інститутів, пристосування їх до нових умов. При цьому важливо зберегти все позитивне. Особливо це стосується інститутів державного регулювання

економічних процесів і соціальних інститутів, що утворюються в процесі тривалої еволюції [8].

Хибною з погляду провідних економістів є думка, що держава повинна взагалі бути усунена від економічних ринкових процесів. Навпаки, головною метою будь-якої сучасної держави виступає формування та підтримка оптимального стану інституційного середовища економіки, що мотивує економічних агентів до активного здійснення ринкових трансакцій шляхом безперервного інноваційного саморозвитку і, як наслідок, реалізації власних конкурентних переваг із метою здобуття прибутку. Інакше кажучи, роль основного завдання держави набуває створення таких економічних умов, за яких суб'єкти ринку, з одного боку, зацікавлені, а з іншого – мають можливість вироблення конкурентних переваг та їх подальшої реалізації на ринку з метою здобуття прибутку [4, с. 10].

Структурні зрушення, що відбулися в національній економіці протягом останнього десятиліття, характеризуються серйозним технологічним відставанням. Основу п'ятого технологічного укладу становлять електронна промисловість, обчислювальна та оптико-волоконна техніка, програмне забезпечення, телекомунікації, біотехнології, інформаційні послуги; четвертого укладу – автомобілебудування, кольорова металургія, виробництво синтетичних матеріалів, товарів тривалого використання; і, відповідно, третього укладу – важке машинобудування, виробництво і прокат сталі, електротехніка, лінії електропередач, хімічна промисловість. За випуском продукції третій технологічний уклад в Україні сьогодні становить майже 58, четвертий – 38 і лише 4 – п'ятий технологічний уклад [3, с. 280].

Тому в процесі формування ринкової моделі економіки пріоритетна увага повинна бути приділена модернізації, реконструкції та розвитку виробництва на новій технічній основі, активізації інноваційної діяльності з втілення результатів науково-технічних розробок у виробництво, створенню нових технологічних процесів і перебудові на сучасній науково-технічній основі всіх галузей матеріального виробництва та сфери обслуговування [1, с. 29].

Важливішими умовами виникнення та успішного функціонування ринку є суспільний розподіл праці і спеціалізація, економічна відокремленість суб'єктів ринкового господарювання, яку дає приватна власність, вільний обмін ресурсів, величина трансакційних витрат. Суспільний розподіл праці означає, що в будь-якій господарській системі ніхто не може жити завдяки повному самозабезпеченню необхідними благами. Різні групи виробників займаються окремими видами господарської діяльності, що означає спеціалізацію у виробництві тих чи інших благ, цінностей. Спеціалізація, у свою чергу, визначається принципом порівняльної переваги, тобто здатністю виробляти блага за відносно меншою альтернативною вартістю [5, с. 14].

Крім того, сучасна ринкова економіка для виконання зазначених вище завдань повинна бути соціально-орієнтованою.

Соціально-орієнтована ринкова економіка, як свідчить світовий досвід, має великі переваги перед планово-директивною, бо поєднання ринкового механізму з економічним регулюванням держави забезпечує ефективніше її функціонування та розвиток. Щоб домогтися значних успіхів у розвитку української економіки й піднесення добробуту населення, необхідно об'єднати ринкові перетворення з технічним переозброєнням економіки, перейти на новий технологічний спосіб виробництва. З огляду на це перехідний період для української економіки має передбачати як перехід до ринкової економіки, так і до постіндустріального (інформаційного) суспільства [17, с. 11].

Економічна модель, якою розвивалась Україна протягом останніх майже 30 років, вичерпала себе. Неконкурентоспроможність цієї моделі була в повному обсязі доведена не-

можливістю нашої країни протистояти зовнішнім впливам світової економічної кризи. А, як відомо, здатність адекватно реагувати на негативні виклики та тенденції економічного розвитку є одним із ключових індикаторів якості економічної політики держави. Ті країни, які виявилися ефективними та підготовленими до цієї кризи, стійко її переживають і навіть посилюють свій ресурсний потенціал і можливості, бо вони мають ефективну економічну модель та якісну економічну політику. На жаль, в Україні діє кланово-олігархічна модель державно-монополістичного капіталізму, що демонструє свою цілковиту неефективність. Тож наша країна доведена до стану економічного дефолту, про що свідчить динаміка основних показників її розвитку [13].

У період становлення ринкової економіки в Україні виникла необхідність побудови нової, інноваційної стратегії розвитку. Серед чинників, які суттєво впливають на стратегію інноваційного розвитку країни, науковці виокремлюють людину. Тому джерелом інноваційного процесу має стати розкриття та розвиток сутнісних потенцій людини, її творчих якостей. Такі особливості людини, як здатність до аналізу, узагальнення та формування нових ідей і гіпотез, винахідливість, підприємливість, ризик і незалежність у мисленні та вчинках, можуть бути розкриті тільки за умов вивчення проблем відтворення людського потенціалу [2].

Висновки. Отже, необхідно зробити висновок, що орієнтиром під час переходу до ринкової економіки для України мають бути сучасні розвинені країни, для яких характерна змішана економіка, що ґрунтується на різних формах власності. Основною при цьому є корпоративна власність, взаємодія конкуренції та регулювання з боку держави, високий соціальний захист населення, соціальна орієнтація економічного розвитку. Характерними рисами сучасного розвинутого ринку є висока організованість, інтелектуальне кадрове забезпечення його інституцій, науково обґрунтовані правові засади. Україна має будувати таку модель ринкової економіки, яка найбільше відповідає особливостям її розвитку, структурі економіки, географічному положенню, менталітету народу. Для України найприйнятнішою є модель соціально-орієнтованого ринку, який у кінцевому підсумку підпорядковуватиме діяльність своїх функціональних структур задоволенню матеріальних і духовних потреб людини [16, с. 162].

Список використаної літератури

1. Алимов О., Ємченко В. Промисловий потенціал України: напрями ефективного розвитку. Економічний часопис – XXI. 2003. № 6. С. 30.
2. Бурдаш У. Відтворення людського потенціалу. Матер наук.-теорет. Інтернет-конф. (7–8 квітня 2011 р.). Секція 5: Економічні науки. Тернопіль: АПВ НААН. URL: http://confiapv.at.ua/publ/konferenciji_2011/section_5/...
3. Висоцька І. Стан та проблеми інноваційної діяльності промисловості України. Науковий вісник НЛТУ України: зб. наук.-техн. праць. Львів: РВВ НЛТУ України. 2008. Вип. 18.10. С. 280.
4. Жук А. Место и роль государства в регулировании конкурентной среде. Вісник Дніпропетровського університету. Серія: «Економіка». 2011. Вип. 5(2). С. 10.
5. Кириленко В. Економіка: навч. посібник. Тернопіль: «Економічна думка», 2002. С. 14.
6. Круш П., Кожемяченко О. Національна економіка: регіональний та муніципальний рівень. К.: Центр учбової літератури, 2010. 144 с.
7. Економічна історія України і, світу: Підручник / За ред. Б. Лановика. К.: «Вікар», 1999. С. 303.
8. Леоненко П., Юхименко П. Економічна історія: навч. посібник. К.: «Знання-Прес», 2004. 499 с. URL: <http://ukrlibrary.com.ua/books/11/1/index.html>.

9. Олексенко Р. Філософія ринкових відносин. Становлення та розвиток в Україні в період глобалізації та інформаційної революції: соціально-філософський аналіз. Київ: «Знання України», 2013. 367 с. ISBN 978-966-316-336-9.
10. Олексенко Р. Становлення філософії ринкових відносин на території України в пострадянські часи. Materiály IX mezinárodní vědecko praktická konference “Efektivní nástroje moderních věd -2013”. 2013. С. 51–52.
11. Рибаківа Т. Економічна історія: навч.-метод. посібник для самостійного вивчення дисципліни. Сімферополь: УЕУ, 2005. 244 с.
12. Свінцов О., Скірка Н., Гаврилко П. Структурні зрушення в економіці України та їх ефективність. Науковий вісник НЛТУУ: зб. наук-техн. праць. Львів: НЛТУ України. 2011. Вип. 10. С. 165–174.
13. Соскін О. Основні складові посткризової економічної моделі України. Економіка ринкових відносин. 2011. № 7. URL: <http://soskin.blogspot.com/2010/10/blog-post>.
14. Тимочко Н. Економічна історія України: навч. посібник. К.: КНЕУ, 2005. 204 с.
15. Чигирин О. Освіта для сталого розвитку: проблеми та перспективи впровадження в Україні. Сучасні проблеми вищої освіти України в контексті інтеграції до європейського освітнього простору : матер. наук.-метод. конф. (м. Суми, 6–7 жовтня 2010 р.). / За ред. О.В. Прокопенко. Суми: Сумський держ. ун-т, 2010. С. 83–88.
16. Основи економічної теорії: підручник / За ред. А. Чухна. К.: «Вища школа», 2001. 606 с.
17. Чухно А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України. К.: «Логос», 2003. 631 с.

**THE ORIGIN AND DEVELOPMENT OF THE PHILOSOPHY
OF MARKET RELATIONS IN THE TERRITORY OF MODERN UKRAINE:
THE HISTORY OF THE PROBLEM**

Roman Oleksenko

*Tavria State Agrotechnological University,
Department of Social Sciences and Humanities
B. Khmelnitsky ave., 18, 72300, Melitopol, Ukraine*

The article analyzes historical laws and peculiarities of the formation of the philosophy of market relations in the territory of modern Ukraine. In particular, the history of the development of Ukrainian society – the philosophy of the economy of Kievan Rus and the Cossack state – is investigated. The causes of the destruction of market fundamentals of the economic life of the people and the establishment of a command-administrative economy are revealed.

Structural changes in the national economy do not yield significant results. The national currency devalues in comparison with world currencies. The country's economy needs improvement and effective reforms.

Key words: philosophy of market relations, state, society, craft, economy, market economy.